

પાઠ ૯

દેવાગમ સ્તોત્ર (આસમીમાંસા)

તાર્કિક ચક્રયૂગમણિ આચાર્ય સમન્તભદ્ર વિદ્વમની બીજી શતાબ્દીમાં મહાન દિગ્ગજ આચાર્ય થઈ ગયા છે.^૧ તેઓ આઘસ્તુતિકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે અનેક સ્તોત્ર લખ્યાં છે, જેમાં અનેક ગંભીર ન્યાય ભરેલા છે. ‘દેવાગમ સ્તોત્ર’ પણ એમાંનું એક અદ્વિતીય સ્તોત્ર છે. તેને ‘આસમીમાંસા’ પણ કહે છે કારણ કે એમાં આસ (સાચા દેવ)ના સ્વરૂપ સંબંધી ગંભીર વિચારણા પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. આચાર્ય ઉમાસ્વામીના તત્ત્વાર્થસૂત્ર (મોક્ષશાસ્ત્ર) પર આચાર્ય સમન્તભદ્રે એક ‘ગંધર્વસ્તિ મહાભાષ્ય’ નામનું ભાષ્ય લખેલું હતું. આ ‘દેવાગમ સ્તોત્ર’ તત્ત્વાર્થ સૂત્રના મંગલાચરણ-

મોક્ષમાર્ગસ્ય નેતારં, મેત્તારં કર્મભૂમૂતામ્ ।
જ્ઞાતારં વિશ્વતત્ત્વાનાં, વન્દે તદ્ગુણલઘ્વયે ।।

ના સંદર્ભમાં લખવામાં આવેલ ‘ગંધર્વસ્તિ મહાભાષ્ય’નું મંગલાચરણ છે.

આ સ્તોત્ર પર અનેક ગંભીરતમ વિસ્તૃત ટીકાઓ સંસ્કૃત ભાષામાં લખવામાં આવી છે, જેમાં આચાર્ય અકલંકદેવની આઠસો શ્લોક પ્રમાણ ‘અષ્ટશતી’ અને આચાર્ય વિદ્યાનન્દિની આઠ હજાર શ્લોક પ્રમાણ ‘અષ્ટસહસ્ત્રી’ અત્યંત ગંભીર અને પ્રસિદ્ધ ટીકાઓ છે. આમાં ૧૧૪ છંદ છે. બધા અહીં આપવા સંભવિત નથી. એ બધાનો અર્થ પણ અત્યંત ગૂઢ છે, એના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણનો પણ અહીં આવકાશ નથી. તેથી એના આરંભના ૧૬ છંદો સામાન્ય અર્થ સહિત નમૂના સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરેલા છે. દેવાગમ સ્તોત્ર અને એની ટીકાઓ મૂળ સ્વરૂપે વાંચવા યોગ્ય છે - વાંચવી જોઈએ.

૧. તત્ત્વજ્ઞાન પાઠમાળા ભાગ ૧ માં આચાર્ય સમન્તભદ્રનો પરિચય આપવામાં આવેલો છે, ત્યાંથી અધ્યયન કરી લેવું જોઈએ. પરીક્ષામાં તે સંબંધી પ્રશ્નો પૂછી શકાય છે.

આ સ્તોત્રનો વિષય સ્તુતિની શૈલીમાં આસના સાચા સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરવાનો છે. એ વ્યંગના રૂપે લખવામાં આવેલ છે. એના વ્યંગાર્થને સ્પષ્ટ કરતાં આચાર્ય વિદ્યાનન્દિએ લખ્યું છે:-

“ માનો ભગવાને (આત્મે) સાક્ષાત્ સમન્તભદ્રાચાર્યને પૂછ્યું કે હે સમન્તભદ્ર ! આચાર્ય ઉમાસ્વામીએ મહાશાસ્ત્ર ‘ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ’ના પ્રારંભમાં મારું સ્તવન અતિશય રહિત ગુણો વડે જ કેમ કર્યું, જ્યારે કે મારામાં અનેક સાતિશય ગુણ વિદ્યમાન છે. એના ઉત્તરમાં સમન્તભદ્રે આ ‘ દેવાગમ સ્તોત્ર ’ લખ્યું. ”

દેવાગમ સ્તોત્ર (આસમીમાંસા)

[સામાન્ય અર્થ સહિત]

દેવાગમ નમોયાન ,
ચામરાદિ વિભૂતયઃ ।
માયાવિષ્વપિ દૃષ્યન્તે ,
નાતસ્ત્વમસિ નો મહાન્ ॥ ૧ ॥

હે ભગવાન ! આપ અમારી દૃષ્ટિમાં માત્ર એટલા માટે મહાન નથી કે આપના દર્શનાર્થે દેવગણ આવે છે, આપનું ગમન આકાશમાં થાય છે અને આપ ચામર-છત્ર આદિ વિભૂતિઓ વડે વિભૂષિત છો; કારણ કે આ બધું તો માયાવીઓમાં પણ જોવામાં આવે છે. ૧.

અધ્યાત્મં બહિરપ્યેષ ,
વિગ્રહાદિ મહોદયઃ ।
દિવ્યઃસત્યો દિવૌકષ્વ-
પ્યસ્તિ રાગાદિમત્સુ સઃ ॥ ૨ ॥

એ જ પ્રમાણે શરીરાદિ સંબંધી અંતરંગ અને બહિરંગ અતિશયો (વિશેષતાઓ) જો કે માયાવીઓમાં હોતા નથી તેમ છતાં રાગાદિ ભાવોથી યુક્ત દેવતાઓમાં હોય છે, તેથી આ કારણે પણ આપ અમારી દૃષ્ટિમાં મહાન હોઈ શકો નહીં. ૨.

तीर्थकृत्समयानां च
परस्पर विरोधतः ।
सर्वेषामाप्तता नास्ति
काश्चिदेव भवेद्गुरुः ॥३॥

આગમના આધાર અને ધર્મતીર્થના પ્રવર્તાવનાર હોવાથી પણ આપની મહાનતા સિદ્ધ થતી નથી; કારણ કે શાસ્ત્રોના રચનારા અને સંપ્રદાય-પંથરૂપ તીર્થોના ચલાવનારા અનેક છે અને એ બધાનાં વચનો પ્રાયઃ પરસ્પર વિરોધી છે. પરસ્પર વિરોધી વચનોવાળા બધા તો આસ હોઈ શકે નહીં! એમનામાંથી કોઈ એક જ આસ હોય. ૩.

दोषावरणयोर्हानि,
निःशेषास्त्यतिशायनात् ।
क्वचिद्यथा स्वहेतुभ्यो,
बहिरन्तर्मलक्षयः ॥ ४ ॥

હે ભગવાન! આપની મહાનતા તો વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતાના કારણે જ છે. વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા અસંભવિત નથી. મોહ, રાગ, દ્વેષાદિ દોષ અને જ્ઞાનાવરણાદિ આવરણોનો સંપૂર્ણ અભાવ સંભવિત છે, કેમ કે તેમની હાનિ ક્રમશઃ થતી જોવામાં આવે છે. જે રીતે લોકમાં અશુદ્ધ સુવર્ણ-પાષાણાદિમાં સ્વહેતુઓ વડે અર્થાત્ અગ્નિતાપાદિ વડે અંતર્બાહ્ય મેલ (અશુદ્ધિ)નો અભાવ થઈને સુવર્ણની શુદ્ધતા થતી જોવામાં આવે છે તે જ રીતે શુદ્ધોપયોગરૂપ ધ્યાનાગ્નિના તાપથી કોઈ આત્માના દોષાવરણની હાનિ થઈને વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતાનું પ્રગટ થવું સંભવિત છે. ૪.

सूक्ष्मान्तरित दूरार्थाः
प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा ।
अनुमेयत्वतोऽग्न्यादि-
रिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥ ५ ॥

परमाણु आદિ સૂક્ષ્મ, રામ આદિક અંતરિત અને મેરુ આદિ દૂરવર્તી પદાર્થો કોઈને પ્રત્યક્ષ છે; કારણ કે તે અનુમાન વડે જાણવામાં આવે છે. જે જે અનુમાન વડે જાણવામાં આવે તે કોઈને પ્રત્યક્ષ (જાણવામાં) પણ હોય છે. જેમ દૂર રહેલી અગ્નિનું આપણે ધૂમાડો દેખીને અનુમાન કરી લઈએ છીએ તો કોઈ એને પ્રત્યક્ષ પણ જાણતો હોય છે. તે જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ, અંતરિત અને દૂરવર્તી પદાર્થોને આપણે અનુમાન વડે જાણીએ છીએ તો કોઈ એમને પ્રત્યક્ષ પણ જાણી શકે છે. આ પ્રમાણે સામાન્યતઃ સર્વજ્ઞની સત્તા સિદ્ધ થાય છે. ૫.

स त्वमेवासि निर्दोषो,
युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् ।
अविरोधो यदिष्टं ते,
प्रसिद्धेन न बाध्यते ॥ ६ ॥

હે ભગવાન! તે વીતરાગી અને સર્વજ્ઞ આપ જ છો, કારણ કે આપની વાણી યુક્તિ અને આગમથી અવિરુદ્ધ છે. જે કાંઈ પણ આપે કહ્યું છે તે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રસિદ્ધ પ્રમાણોથી બાધિત થતું નથી. તેથી આપની વાણી અવિરુદ્ધ કહેવામાં આવી છે. ૬.

त्वन्मतामृत बाह्यानां
सर्वथैकान्तवादिनाम् ।
आप्तमिमानदग्धानां
स्वेष्टं दृष्टेन बाध्यते ॥ ७ ॥

હે ભગવાન! આપે પ્રતિપાદન કરેલ અનેકાન્તમતરૂપી અમૃતથી

બાલ્ય જે સર્વથા એકાન્તવાદી લોકો છે. તેઓ આસ-અભિમાનથી દગ્ધ (પીડિત) છે અર્થાત્ તેઓ આસ નહીં હોવા છતાં પણ 'હું આસ છું' એમ માની બેઠા છે. પરમાર્થતઃ તેઓ આસ હોઈ શકે નહીં, કારણ કે એમના દ્વારા પ્રતિપાદિત વસ્તુસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી બાધિત છે. ૭.

कुशमाकुशलं कर्म
परलोकश्च न क्वचित् ।
एकान्तग्रह रक्त्रेषु,
नाथ! स्वपरवैरिषु ॥ ८ ॥

હે નાથ! જે લોકો એકાન્તના આગ્રહમાં રડત છે અથવા એકાંતરૂપી પિશાચને આધીન છે તેઓ સ્વ અને પર બંનેનાય શત્રુ (બૂરું કરવાવાળા) છે, કારણ કે એમના મતમાં શુભાશુભ કર્મ અને પરલોક આદિ કાંઈ વ્યવસ્થિત સિદ્ધ થતાં નથી. ૮.

भावैकान्तेपदार्थाना-
मभावानामपह्नुवात् ।
सर्वात्मकमनाद्यन्त-
मस्वरुपमतावकम् ॥ ९ ॥

હે ભગવાન! પદાર્થોનો સર્વથા સદ્ભાવ જ માનવાથી અભાવોનો અભાવ (લોપ) માનવો પડે. આ પ્રમાણે અભાવોને નહીં માનવાથી સર્વ પદાર્થો સર્વાત્મક બની જાય, સર્વ અનાદિ અને અનંત થઈ જાય, કોઈનું કોઈ પૃથક્ સ્વરૂપ જ નહિ રહે; જે આપને સ્વીકાર્ય નથી. ૯.

कार्यद्रव्यमनादि स्यात्
प्रागभावस्य निह्वे ।
प्रध्वंसस्य च धर्मस्य
प्रच्यवेऽनन्ततां व्रजेत् ॥ १० ॥

પ્રાગભાવનો અભાવ માનવાથી સમસ્ત કાર્યો (પર્યાયો) અનાદિ થઈ જાય. એ જ પ્રમાણે પ્રધ્વંસાભાવ નહીં માનવાથી બધાં કાર્યો (પર્યાયો) અનન્ત થઈ જાય. ૧૦.

સર્વાત્મકં તદેકં સ્યા-
દન્યાપોહ વ્યતિક્રમે ।
અન્યત્ર સમવાયે ન
વ્યપદિશ્યેત સર્વથા ॥ ૧૧ ॥

જો અન્યોન્યાભાવ નહીં માનવામાં આવે તો દૃશ્યમાન સર્વે પદાર્થો (પુદ્ગલ) વર્તમાનમાં એકરૂપ થઈ જાય અને અત્યંતાભાવ નહીં માનવાથી સર્વ દ્રવ્યો ત્રિકાળ એકરૂપ થઈ જવાથી કોઈ પણ દ્રવ્યનો વ્યપદેશ (કથન) પણ બની શકે નહીં.૧૧.

અભાવૈકાન્ત પક્ષેઽપિ
ભાવાપહ્લવ વાદિનામ્ ।
બોધવાક્યં પ્રમાણં ન
કેન સાધન દૂષણમ્ ॥ ૧૨ ॥

ભાવનો સર્વથા અભાવ માનનારા અભાવ-એકાન્તવાદીઓનાં જ્ઞાન અને વચનોની પ્રામાણિકતાના અભાવમાં, તેઓ સ્વમતની સ્થાપના અને પરમતનું ખંડન કેવી રીતે કરે? તેથી અભાવ-એકાન્ત પણ યોગ્ય નથી.૧૨.

વિરોધાન્નોભયૈકાન્તં,
સ્યાદ્વાદન્યાય વિદ્વિષાં ।
અવાચ્યતૈકાન્તેપ્યુક્તિ-
ર્નાવાચ્યમિતિ યુજ્યતે ॥ ૧૩ ॥

જો કોઈ ભાવ-એકાન્ત અને અભાવ-એકાન્તમાં ઉત્પન્ન થતા દોષોથી બચવા માટે ઉભય-એકાન્તનો સ્વીકાર કરે તોપણ સ્યાદ્વાદ-

ન્યાયના વિરોધીઓના મતમાં, બન્ને (ભાવ-એકાન્ત અને અભાવ-એકાન્ત) નો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી બન્નેમાં અલગ-અલગ દર્શાવેલા દોષો આવ્યા વિના રહે નહીં. જો આ પરેશાની (આપત્તિ) થી બચવા માટે કોઈ અવાચ્ય-એકાન્તનો સ્વીકાર કરે તો 'અવાચ્ય' કહેવાથી વસ્તુ 'અવાચ્ય' શબ્દ વડે 'વાચ્ય' થઈ જાય. ૧૩.

કથંચિત્તે સદેવેષ્ટં
કથંચિદસદેવ તત્ ।
તથોભયમવાચ્યં ચ
નયયોગાન્ન સર્વથા ॥ ૧૪ ॥

તેથી હે ભગવાન! આપે દર્શાવેલું વસ્તુસ્વરૂપ કથંચિત્ સત્ (ભાવસ્વરૂપ), કથંચિત્ અસત્ (અભાવરૂપ), કથંચિત્ ઉભય (ભાવાભાવરૂપ), કથંચિત્ અવક્તવ્ય, કથંચિત્ સત્-અવક્તવ્ય, કથંચિત્ અસત્- અવક્તવ્ય અને કથંચિત્ સત્-અસત્ અવક્તવ્ય છે; પરંતુ આ સર્વ સત્ત્વંગ નયોની અપેક્ષાએ જ છે, સર્વથા નહીં. ૧૪.

સદેવ સર્વ કો નેચ્છેત્
સ્વરૂપાદિ ચતુષ્ટયાત્ ।
અસદેવ વિપર્યાસાન્ન,
ચેન્ન વ્યવતિષ્ઠતે ॥ ૧૪ ॥

સ્વરૂપાદિ ચતુષ્ટય (સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ, અને સ્વભાવ) ની અપેક્ષાએ વસ્તુના સદ્ભાવનો કોણ સ્વીકાર નહીં કરે? એ જ પ્રમાણે પરરૂપ ચતુષ્ટય (પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવ) ની અપેક્ષાએ અભાવનો કોણ સ્વીકાર નહીં કરે? અર્થાત્ પ્રત્યેક બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ સ્વીકાર કરે જ. જો કોઈ ન કરે તો એના વિચાર અનુસાર વસ્તુ-વ્યવસ્થા સિદ્ધ ન થાય. ૧૫.

ક્રમાર્પિત દ્વયાદ્વૈતં,
સહાવાચ્યમશક્તિઃ ।
અવક્તવ્યોત્તરાઃ શેષા
સ્રયો ભંગાઃ સ્વહેતુતઃ ॥ ૧૬ ॥

ક્રમાર્પણ (ક્રમથી કથન કરવું) ની અપેક્ષાએ વસ્તુ ઉભયરૂપ (ભાવાભાવરૂપ) છે અને એકી સાથે ભાવ અને અભાવને કહેવામાં અસમર્થ હોવાથી વસ્તુ સ્યાત્ અવક્તવ્ય છે. એના પછીના ત્રણ ભંગો સ્યાત્ સત્ અવક્તવ્ય, સ્યાત્ અસત્ અવક્તવ્ય અને સ્યાત્ સત્-અસત્ અવક્તવ્યને પણ પોત-પોતાની અપેક્ષાએ ઘટિત કરી લેવા. ૧૬.

પ્રશ્ન:-

૧. દેવાગમ સ્તોત્ર અને એના વિષય-વસ્તુનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપો.
૨. નીચેનામાં પરસ્પર અંતર જણાવો:-
  - (ક) સામાન્ય સર્વજ્ઞસિદ્ધિ અને વિશેષ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ.
  - (ખ) ભાવ-અનેકાન્ત અને અભાવ-એકાન્ત.
૩. ચારેય પ્રકારના એકાન્તોનું યુક્તિસહિત ખંડન કરી સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિ કરો.